

FILOSOFIE UNIVERSALĂ

„HEGELIANISM REZIDUAL” ȘI „HEGELIANISM RETORIC” ÎN SCRIERILE DE TINEREȚE ALE LUI BERTRAND RUSSELL

CONSTANTIN STOENESCU

Facultatea de Filosofie, Universitatea din București

“Residual Hegelianism” and “Rhetorical Hegelianism” in Young Bertrand Russell’s Writings. Russell’s Early Philosophy might be understood not just as a residual Hegelianism but also as an attempt to offer a new version of Kantian transcendentalism. Russell initial plan was to develop a comprehensively Hegelian dialectic of the sciences, beginning with the most abstract and proceed to the more concrete, from mathematics to physics and physiology. But in the *Essay on the Foundations of Geometry* (1897) he already departs from the Hegelian dialectic and adopts a logical method of analysis based on a reinterpretation of Kant’s transcendental project. „Tiergarten Programme”, the first stage of Russell’s philosophical career, covering the period between 1895 and 1899, was conceived as two parallel different projects, according to the Hegelian model of thesis, antithesis and synthesis, one on philosophy of science which would begin with the most abstract mathematics and proceed to the more concrete sciences of nature, from to physiology, while the other would proceed in an opposite direction, starting from politics and social questions. The two projects finally merged into a grand Hegelian synthesis of the scientific and the practical. Russell’s initial plan was to develop a comprehensively Hegelian dialectic of the sciences, using the tools of dialectical logic and the metaphysical categories of the Absolute Spirit. Therefore, we could talk about an idealist apprenticeship of the young Russell (Griffin, 1991). In this sense, it is obvious that this first stage is dominated by a Hegelian rhetoric that shapes Russell’s philosophical discourse.

Keywords: Bertrand Russell; „Tiergarten Programme”; Hegelian dialectic; „residual Hegelianism”; „rhetorical Hegelianism”.

„TIERGARTEN PROGRAMME” AL TÂNĂRULUI RUSSELL

Începuturile și ucenicia filosofică idealistă de sorginte (neo)-hegeliană ale tânărului Bertrand Russell sunt considerate aspecte complet lămurite istoriografic și asupra cărora nu mai există nicio controversă și nimic de elucidat¹. Totuși, s-a produs o anumită standardizare a acestei interpretări, fapt care face din ea un experiment oportunist care nu doar că generează reflexe critice, dar și stârnește curiozitatea de a afla ce se află dincolo de o etichetare consensuală, îndreptățind astfel noi încercări exploratorii.

¹ În această privință, cea mai influentă interpretare din literatura domeniului o reprezintă aceea propusă de Nicholas Griffin în *Russell’s Idealist Apprenticeship*, Oxford, Clarendon Press, 1991.

Drept urmare, scopul cercetării mele este să identific hegelianismul sau neo-hegelianismul lui Russell din scrierile sale de tinerețe pornind de la o lectură completă a tuturor textelor elaborate de acesta în perioada începuturilor, unele publicate chiar atunci, altele rămase în manuscris și făcute publice ulterior². O asemenea lectură oferă de la bun început dovada că tânărul Russell face filosofie în stil hegelian, utilizând vocabularul filosofic și lexiconul specific filosofului german, ceea ce îl duce pe Russell spre ceea ce voi numi „retorică hegeliană”. Pe de altă parte, problematica filosofică abordată de tânărul Russell este structurată pornind de la temele filosofiei hegeliene și de la metoda dialectică de filosofare. Drept urmare, regăsim în dezvoltările argumentative propuse de tânărul Russell atât schema conceptuală hegeliană, cât și soluțiile derivate dialectic de acesta, așa cum au fost transmise istoric și cum au fost dezvoltate și aplicate de către neo-hegeliinii britanici, de la Bradley la McTaggart. Acesta este ceea ce a fost numit „hegelianismul rezidual” al tânărului Russell de către editorii Ian Winchester și Kenneth Blackwell³.

În anul 1895, după ce își finalizase studiile în matematică și filosofie la Cambridge, tânărul Bertrand Russell se află la Universitatea din Berlin și se gândește la proiectul filosofic la care ar urma să lucreze. Va povesti acest episod important din viața sa mai întâi în *My Philosophical Development*, o scurtă autobiografie care deschide volumul ce i-a fost dedicat în seria „The Library of Living Philosophers”, editată de Paul A. Schilpp, cu prima ediție apărută în anul 1944⁴, apoi va relua acest fragment, doar cu mici modificări stilistice care nu schimbă nimic în privința conținutului informațional, dar și cu o adăugire care întărește importanța schemei conceptuale hegeliene, în volumele autobiografice publicate ulterior, atât în *My Philosophical Development*, publicat în anul 1959⁵, cât și în prima parte din *The Autobiography of Bertrand Russell*, apărută în anul 1967⁶. Redau *in extenso* mărturisirea publicată în anul 1944: „Îmi aduc aminte de o dimineață de primăvară când mă plimbam în *Tiergarten* și plănuiam să scriu o serie de cărți de filosofie a științelor, devenind treptat din ce în ce mai concrete pe măsură ce treceam de la matematică la biologie; M-am gândit să scriu și o serie de

² Voi utiliza în continuare primele două volume din seria *The Collected Papers of Bertrand Russell*, și anume, Bertrand Russell, *The Collected Papers of Bertrand Russell*, vol. 1: *Cambridge Essays, 1888–1899*, editori Kenneth Blackwell, Andrew Brink, Nicholas Griffin, Richard A. Rempel, John G. Slater, London, Allen & Unwin, 1983, precum și Bertrand Russell, *The Collected Papers of Bertrand Russell*, vol. 2, *Philosophical papers, 1896–1899*, editori Nicholas Griffin și Albert C. Lewis, London, Unwin Hyman, 1983.

³ Vezi Ian Winchester and Kenneth Blackwell (eds.), *Antinomies & Paradoxes. Studies in Russell's Early Philosophy*, în seria *Russell: The Journal of Bertrand Russell Studies*, Vol. 8, Issue 1, The Bertrand Russell Research Centre, McMaster University, 1988.

⁴ Vezi Bertrand Russell, „My Mental Development”, în Paul A. Schilpp (ed.), *The Philosophy of Bertrand Russell*, second printing, Evanston and Chicago, Northwestern University, 1946, pp. 1–20.

⁵ Vezi Bertrand Russell, *My Philosophical Development*, London, Allen and Unwin, 1959.

⁶ Vezi Bertrand Russell, *The Autobiography of Bertrand Russell*, Vol. I, 1872–1914, London, Allen and Unwin, 1967.

cărți despre probleme sociale și politice, acestea devenind treptat din ce în ce mai abstracte. În cele din urmă, aș fi realizat o sinteză hegeliană într-o lucrare enciclopedică care s-ar fi ocupat în egală măsură de teorie și de practică. Schema îmi fusese inspirată de Hegel și, totuși, ceva din ea a supraviețuit în ciuda schimbărilor din propria mea filosofie. Momentul a avut o anumită importanță: încă pot să simt în memorie zgomotul zăpezii care se sfârâmă sub picioarele mele și să simt mirosul pământului umed care promitea sfârșitul iernii.”⁷ Adăugirea ulterioară se referă la Hegel și cuantifică oarecum gradul influenței acestuia asupra sa: „Oricum, l-am urmat într-o oarecare măsură, în orice caz, pe atât de mult pe cât m-aș fi putut aștepta”⁸.

Pornind de la faptul că acest eveniment s-a petrecut pe când Russell se plimba prin *Tiergarten* din Berlin, Nicholas Griffin a denumit „Tiergarten Programme”⁹ acest prim interval al carierei filosofice a lui Russell, expresie care s-a impus consensual ulterior și este folosită atunci când intenția este de a ne referi la începuturile filosofice ale lui Russell, desemnând intervalul cuprins între anii 1895 și 1898 (sau 1899), atunci când acesta a lucrat intens la acest proiect de inspirație hegeliană. Așadar, Russell plănuia să dezvolte o viziune de tip hegelian asupra științelor cu scopul de a ajunge prin urcușul dialectic în spirala tezei, antitezei și sintezei la o metafizică a Spiritului Absolut. Putem presupune că începuturile filosofice ale lui Russell sunt influențate puternic de filosofia lui Hegel și că aceste influențe au fost cu atât mai puternice cu cât vom lua în considerare chiar momentul debutului filosofic și au slăbit spre sfârșitul intervalului, pe măsură ce Russell întâmpina dificultăți, mai cu seamă în privința aplicării dialecticii hegeliene la clarificarea problemelor matematicii și ale fundamentării acesteia.

Sfârșitul acestui interval hegelian nu este la fel de punctual precum debutul și poate fi situat între sfârșitul anului 1898, când Russell se alătură lui Moore în revolta împotriva idealismului și prima parte a anului 1899, de când datează unele scrieri ale lui Russell care sunt considerate încă hegeliene în spirit și pe care editorii operei lui Russell le apreciază drept continue în raport cu cele anterioare și le includ alături de acestea în antologii care secvențializează evoluția filosofică a lui Russell¹⁰. Russell însuși va descrie ulterior acest interval al revoltei filosofice la care a participat alături de Moore: „Era pe la sfârșitul anului 1898 când Moore și cu mine ne-am revoltat împotriva lui Kant și Hegel. Moore a avut inițiativa, dar eu l-am urmat îndeaproape, pas cu pas. Cred că primul studiu al noii filosofii a fost articolul lui Moore din *Mind* intitulat «The Nature of Judgment». Am simțit...

⁷ Bertrand Russell, „My Mental Development”, ed. cit., p. 11.

⁸ Bertrand Russell, *The Autobiography of Bertrand Russell*, ed. cit., p. 125.

⁹ Vezi Nicholas Griffin, „The Tiergarten Programme”, în *Russell: The Journal of Bertrand Russell Studies*, Vol. 8, Issue 1, *Antinomies and Paradoxes: Studies in Russell's Early Philosophy*, ed. cit., pp. 19–34.

¹⁰ Bunăoară, acesta este cazul volumului al II-lea din *The Collected Papers of Bertrand Russell*, editat de Nicholas Griffin și Albert C. Lewis și care, sub titlul *Philosophical papers*, grupează lucrări scrise în intervalul 1896–1899.

o mare eliberare, ca și cum aș fi scăpat dintr-o casă în flăcări aflată pe un promontoriu bătut de vânturi. Ca prim gest exuberant al eliberării am devenit un realist naiv și m-am bucurat în gând că iarba este verde cu adevărat.”¹¹

Alte fragmente nu doar că descriu asemănător miza și consecințele revoltei, ci îi menționează selectiv și pe neo-hegelienii britanici care l-au influențat, și anume, Bradley, McTaggart și Stout. Astfel, Russell reține senzația evadării dintr-o închisoare și a situării pe o poziție filosofică opusă: „Bradley a susținut că toate opiniile bazate pe simțul comun sunt doar aparență, pe când noi am revenit la cealaltă extremă și am crezut că totul este real, tot ceea ce simțul comun, neinfluențat de filosofie sau teologie, presupune drept real.”¹² În *Autobiografie* face o observație asemănătoare: „Pe vremea aceea (1898) începusem să ies din baia în care fusesem aruncat de McTaggart și Stout. Am fost puternic asistat în acest proces de Moore... A fost o emoție intensă să cred iarăși că există lucruri precum mese și scaune după ce am presupus că lumea sensibilă este ireală.”¹³

Russell nu se va menaja deloc pe sine și va fi foarte categoric în aprecierile asupra acestui interval hegelian al începuturilor sale filosofice. Își va califica propriile încercări de dialectică filosofică drept „gunoaie irecuperabile” și „prostii absolute”, chiar mult mai înșelătoare decât propriile scrieri ale lui Hegel¹⁴. Desigur, momentul este mult mai complicat decât o simplă despărțire de filosofia lui Hegel, fiind asociat de însuși Russell cu kantianismul pus la lucru în *An Essay on the Foundations of Geometry* din anul 1897, critica teoriei relațiilor propusă de Bradley și influența pe care Moore a exercitat-o asupra sa. Mărturia lui Russell sesizează această țesătură complexă de idei și proiecte: „Pe parcursul anului 1898 diverse lucruri m-au determinat să-i abandonez atât pe Kant, cât și pe Hegel. Am citit *Logica mare* a lui Hegel și m-am gândit, așa cum fac și acum, că tot ceea ce spune el despre matematică este un nonsens aiuritor. Am ajuns să nu cred în argumentele lui Bradley împotriva relațiilor și să nu am încredere în bazele logice ale monismului. Nu mi-a plăcut subiectivitatea *Esteticii Transcendentale*. Dar aceste motive ar fi funcționat mai încet decât au făcut-o dacă nu ar fi fost influența lui G. E. Moore.”¹⁵

Totuși, în ultimele decenii, mai cu seamă după publicarea la începutul anilor 1980 a primelor două volume menționate mai sus din seria operelor complete ale lui Russell, s-a produs o deșteptare a interesului cercetătorilor pentru lucrările scrise în această perioadă renegată ulterior, apreciindu-se că ele sunt relevante pentru înțelegerea evoluției gândirii lui Russell și pentru problematica filosofică de atunci. Într-adevăr, așa cum am arătat în câteva studii publicate în ultimii ani, logicismul ulterior al lui Russell își are originile în proiectul său de fundamentare a

¹¹ Bertrand Russell, *My Philosophical Development*, London, George Allen and Unwin, 1959, p. 22

¹² Bertrand Russell, „My Mental Development”, ed. cit., p. 12.

¹³ Bertrand Russell, *The Autobiography of Bertrand Russell*, ed. cit., pp. 134–135.

¹⁴ Bertrand Russell, *My Philosophical Development*, ed. cit., pp. 41, 43.

¹⁵ Bertrand Russell, „My Mental Development”, ed. cit., p. 11.

matematicii dezvoltat în cadrul *Programului Tiergarten*¹⁶, iar despărțirea de Hegel și adoptarea unei perspective epistemologice realist-empiriste l-a dus la definirea conceptului de cunoaștere prin experiență nemijlocită¹⁷ și la elaborarea unei teorii a conceptelor denotative care va fi înlocuită de teoria descripțiilor din *On Denoting*¹⁸. În acest studiu îmi propun să realizez o cercetare de detaliu exclusiv asupra scrierilor lui Russell din intervalul 1895–1899, corespunzător duratei *Programului Tiergarten*, scopul principal fiind identificarea elementelor hegeliene și/sau neo-hegeliene, de natură reziduală sau retorică, potrivit caracterizării pe care am propus-o mai sus.

RUSSELL, UN NEO-HEGELIAN?

Dacă luăm *ad-litteram* formula reiterată de Russell în diversele sale mărturisiri autobiografice, atunci devine neîndoielnic că el îl creditează pe Hegel drept principala sursă de inspirație a primului său proiect filosofic, așa-numitul *Program Tiergarten*. Totuși, o lectură atentă a acestor texte care se referă la perioada pe care însuși Russell și-o asumă ca fiind drept cea mai hegeliană, aceea a începuturilor sale filosofice, adică intervalul cuprins între anii 1895 și 1897, duce la constatarea că Hegel este prezent nu atât prin lucrările sale, singura referire directă fiind la *Logica mare*, cât mai cu seamă prin intermediul neo-hegelienilor britanici, în primul rând F. H. Bradley și John M. E. McTaggart. Dacă luăm în considerare lucrarea *Essay on the Foundations of Geometry*, atunci am putea argumenta că aceasta este mai degrabă de inspirație kantiană, referințele directe la Kant fiind abundente, iar argumentele dezvoltate având legătură cu proiectul transcendențial kantian. De asemenea, o altă direcție de cercetare ar putea fi aceea a detectării influențelor pe care le-au avut asupra lui Russell unii dintre profesorii săi, precum James Ward, G.E. Stout și Henry Sidgwick¹⁹.

Cel mai simplu criteriu pe baza căruia se poate da o identitate hegeliană unui demers filosofic este angajarea acestuia în direcția elaborării unei teorii a Absolutului. În această privință, tânărul Russell nu lasă nicio îndoială cu privire la ținta finală a cercetării sale, deloc alta decât o sinteză de tip hegelian pornind de la rezultatele științelor particulare. Probabil că cel mai apropiat de acest tip de proiect era McTaggart, pe care îl putem considera cel mai hegelian dintre toți neo-hegelienii în privința tipului de angajare filosofică în direcția unei teorii a Absolutului, în sensul

¹⁶ Vezi Constantin Stoenescu „Logicism și analiză logică în filosofia timpurie a lui Russell”, în vol. *Probleme de logică*, XXV, Mircea Dumitru, Marius Dobre, Viorel Vizureanu, Ștefan-Dominic Georgescu (editori), București, Editura Academiei Române, 2022, pp. 53–67.

¹⁷ Vezi Constantin Stoenescu, „Acquaintance and Descriptions in Russell’s Early Philosophy”, în *Humanitarian Vision*, Lviv National Polytechnic University, vol. 8, no. 1, 2022, pp. 25–32.

¹⁸ Vezi Constantin Stoenescu, „Principiul cunoașterii nemijlocite și trecerea de la concepte denotative la teoria descripțiilor în filosofia timpurie a lui Bertrand Russell”, în *Revista de Filosofie*, nr. 2, 2022, pp. 147–157.

¹⁹ Una dintre aceste încercări exemplare din literatura de specialitate îi aparține lui Nicholas Griffin, cu studiul „Russell and Sidgwick”, apărut în seria *Russell: The Journal of Bertrand Russell Archives*, volumul al IX-lea, numărul 1, John Hopkinns University Press, 1989, pp. 12–25.

unei determinări pozitive a naturii Absolutului, așa cum își dorea și Russell. McTaggart definea filosofia drept „o cercetare sistematică a naturii ultime a realității”²⁰, ceea ce presupunea, în viziunea sa, nu doar o cunoaștere a tot ceea ce există, ci și a relațiilor dintre noi înșine și întregul existenței. După McTaggart, simțul comun ne oferă o cunoaștere a lumii dată de experiențele noastre nemijlocite, iar științele merg mai departe prin dezvăluirea regularităților și a legilor naturii. Dar a merge și mai departe în cunoaștere însemna pentru McTaggart să-l urmărim pe Hegel în proiectul elaborării unei metafizici a Absolutului. O asemenea cunoaștere a Absolutului, înțeles, asemenea Unului lui Plotin, drept întregul care cuprinde tot ceea ce există, nu este posibilă doar prin simțul comun și prin știință, ci presupune o trecere mistică dincolo de realitatea simțurilor și a științelor, transcendere care nu este posibilă, fiind de natură mistică, în cadrele raționalității științifice, ci presupune o credință de tip religios care poate sesiza „armonia dintre noi înșine și univers”²¹. Așadar, deși Russell, asemenea lui McTaggart, își propune să realizeze, în sens pozitiv, o sinteză de tip hegelian care să-l ducă la Absolut, el este de la bun început în divergență cu acesta deoarece, fără a fi un pozitivist în sensul proiectului filosofic inițiat deja de Auguste Comte, Russell considera că drumul spre Absolut începe și se încheie cu teoriile științifice despre lume, fără a presupune un dincolo de natură metafizică a cărei natură scapă științei și este comprehensibilă mistic. Pe scurt, Russell și McTaggart sunt în acord cu privire la proiectul determinării pozitive a naturii Absolutului, dar sunt în diferență cu privire la asumarea unui proiect metafizic care duce dincolo de realitatea descrisă de științe și trece în transcendent prin misticism.

Pe de altă parte, ceea ce îl apropie pe Russell de McTaggart, adică ideea unei determinări pozitive a Absolutului, îl desparte de Bradley. Acesta din urmă considera într-o manieră sceptică pronunțată că orice încercare de teoretizare cu privire la natura internă a Absolutului eșuează și că tot ce putem admite în mod rezonabil este o teorie monistă, adică să definim Absolutul drept o realitate de natură spirituală, omogenă, lipsită de relații interne: „tot ceea ce este fenomenal este oarecum real, iar Absolutul trebuie să fie cel puțin la fel de bogat ca și relativul. Mai mult decât atât, Absolutul nu este o pluralitate, nu există realități independente. Universul este unul în sensul că diferitele sale părți sunt în armonie înăuntrul întregului, dincolo de care nu există nimic altceva. De aceea, Absolutul este un întreg și un sistem.”²² Drept urmare, putem ști ceva despre Absolut, și anume, că este de natură spirituală și nonrelațională, dar nu putem merge mai departe în cunoaștere pe o cale rațională. Acesta era punctul în care se despărțeau Bradley și McTaggart, deoarece în timp ce Bradley accepta consecința sceptică, McTaggart trecea dincolo de realitate prin soluția mistică. În această privință, Russell se desparte de ambii filosofi neo-hegelieni

²⁰ John M. E. Taggart, *Philosophical Studies*, edited by S.V. Keeling, London, Edward Arnold Press, 1934, p. 273.

²¹ *Ibidem*, p. 10.

²² F. H. Bradley, *Appearance and Reality*, London, S. Sonnenschein, New York, Macmillan, 1893, p. 144.

întrucât, spre deosebire de Bradley, crede că este posibilă o sinteză rațională pe baza științei, motiv pentru care, în răspăr față de McTaggart, nu avem un motiv pentru a prefera accentul mistic. Mai mult decât atât, Russell va găsi în curând inacceptabilă doctrina despre relațiile interne propusă de Bradley.

Totuși, deși se află în divergență, din motivele diferite menționate mai sus, atât cu Bradley, cât și cu McTaggart, Russell admite că a fost un idealist și că a crezut că metoda dialectică îi va permite să urce prin sinteză de la analiza științelor particulare spre metafizica Absolutului, înțelegând ca știință universală a primelor principii²³. Cred că elementele de hegelianism sunt prezente nu numai prin preocuparea sa pentru tema Absolutului, ci și sub forma proiectului unei sinteze filosofice care tinde să cuprindă întregul ca totalitate, dar nu într-o manieră speculativă, așa cum propunea Bradley prin ecuația hegeliană potrivit căreia Absolutul este întregul, iar întregul este sistemul, ori într-o modalitate speculativ-mistică, așa cum făcuse McTaggart, ci prin realizarea laborioasă a unei sinteze explicative sau a unei explicații unificate a realității pornind de la nimic altceva decât rezultatele științelor particulare. Cred că acest hegelianism rezidual a avut o persistență ulterioară și poate fi regăsit ca substrat supozițional în proiectele unificaționiste ulterioare, unele dintre ele cu totul diferite de angajamentele metafizicii idealiste hegeliene.

În înțelegerea acestui interval al începuturilor filosofice ale lui Russell, nu trebuie să pierdem din vedere faptul că acesta rămâne devotat științei teoretice fără a coborî până la nivelul unui empirism consecvent precum cel care îi era la îndemână în tradiția filosofică britanică de la Locke la Hume. Așadar, Russell se situează pe o poziție cu totul specială între neo-hegelienii contemporani lui deoarece acceptă ideea unei metafizici a Absolutului realizată exclusiv prin sinteza științelor teoretice ale naturii, ceea ce echivalează cu o dizidență majoră în grupul neo-hegelian, de vreme ce, se poate spune fără riscuri, construcția metafizicii este astfel pusă sub controlul riguros al științelor și nu excede cadrele raționalității științifice. În același timp, fidel convingerilor sale hegeliene, Russell evită cu precauție consecințele empiriste prin ignorarea, în această etapă, a nivelului empiric al cercetării. În acest sens, McTaggart acoperea un interval de mai mare amplitudine al facultăților cognitive, de la datul empiric accesibil prin instrumentarea simțului comun la elanul mistic al contopirii sensibile cu Absolutul. Cu atât mai puternic i se va părea lui Russell șocul despărțirii de idealismul hegelian și al convertirii bruște la realismul empirist. Mărturiile sale citate mai sus sunt elocvente.

Din considerațiile de mai sus reiese că Russell, adept convins al unei metafizici hegeliene și al metodei dialectice, caută o situație filosofică între Bradley și McTaggart. Cât privește natura Absolutului, Russell caută o intermediere între monismul lui Bradley și pluralismul de tip relațional al lui McTaggart, ceea ce va genera în epocă o polemică între Russell și Bradley cu privire la doctrina relațiilor

²³ Russell exprimă clar acest angajament și încrederea pe care o avea în proiectul său. Vezi Bertrand Russell, *My Philosophical Development*, ed. cit., p. 42.

interne²⁴. Trebuie însă spus că poziția inițială a lui Russell, până spre sfârșitul anului 1898, a fost apropiată de monismul lui Bradley și că încercat să se mențină pe această poziție. Dovada semnificativă în această privință o reprezintă un fragment din scrierile sale în care discută despre propozițiile de relație și afirmă că acestea sunt echivalente cu propoziții care aserțază proprietăți intrinseci ale termenilor propoziției sau ale întregului compus din acești termeni²⁵.

Russell își va schimba radical punctul de vedere și va respinge cu putere doctrina lui Bradley după ce îl va citi pe Leibniz și va scrie cartea despre acesta²⁶. Apoi îl va citi pe Meinong și va scrie mai multe studii în care se va ocupa de proiectul mereologic al acestuia²⁷. Este de menționat faptul că Russell este preocupat încă din perioada scrierii lui *An Essay on the Foundations of Geometry* de consecințele epistemologice ale unei teorii a judecăților de felul celei propuse de Bradley. Încercarea lui Russell este de a argumenta în termeni hegelieni posibilitatea cunoașterii. Dacă Absolutul este omogen, atunci nu vom avea nicio diferență internă între părțile sale, ci îl vom descrie numai prin judecăți de identitate. Or, găsește Russell o rezolvare hegeliană, identitatea trebuie recunoscută în diferențele dintre lucrurile aflate în relații. Alternativa la acest pluralism presupus de recunoașterea diversității lucrurilor ar fi doar scepticismul. Prin urmare, este de înțeles de ce Russell reacționează cu entuziasm la doctrina relațiilor propusă de Leibniz și o consideră un motiv al alegerii pluralismului și al renunțării la monismul propus de Bradley.

De altfel, așa cum am precizat mai sus, Russell va mărturisi că respingerea doctrinei critice asupra relațiilor propusă de Bradley a fost unul dintre motivele principale ale despărțirii de hegelianism. Totuși, după unele opinii, hegelianismul rezidual generat de critica relațiilor interne s-a manifestat și ulterior în opera lui Russell. După Griffin, concepția reduționistă asupra relațiilor propusă inițial de Russell, pornind de la critica făcută de Bradley doctrinei relațiilor interne, anticipează implicit distincția dintre forma gramaticală și forma logică a unei propoziții, ceea ce ar însemna că Russell ar fi fost influențat de *Logica* lui Bradley în adoptarea acestei distincții expusă în *On Denoting*²⁸.

²⁴ Pentru dezbateră privind interpretarea standard a acestei dispute și încercările de revizuire care acreditează ideea că Russell l-a înțeles greșit pe Bradley, vezi Samuel Lebens, „Russell and Bradley: Revisiting the Creation Narrative of Analytic Philosophy”, în *Journal for the History of Analytical Philosophy*, Vol. 5, Nr. 7, 2017.

²⁵ Vezi Bertrand Russell, „Paper 2”, în *The Collected Papers of Bertrand Russell*, vol. 2, *Philosophical papers, 1896–1899*, eds. Nicholas Griffin and Albert C. Lewis, London, Unwin Hyman, 1983, p. 224.

²⁶ Vezi Bertrand Russell, *A Critical Exposition of the Philosophy of Leibniz*, Cambridge, Cambridge University Press, 1900.

²⁷ Vezi Bertrand Russell, „Meinong’s Theory of Complexes and Assumptions (I)”, în *Mind*, Vol. 13, No. 50, 1904, pp. 204–219; Bertrand Russell, „Meinong’s Theory of Complexes and Assumptions (II)”, în *Mind*, Vol. 13, No. 51, 1904, pp. 336–354.

²⁸ Vezi Nicholas Griffin, „The Tiergarten Programme”, în *Russell: The Journal of Bertrand Russell Studies*, Vol. 8, Issue 1, *Antinomies and Paradoxes: Studies in Russell’s Early Philosophy*, ed. cit., p. 21, nota 5.

Așadar, Russell gândește în cadrele conceptuale hegeliene și încearcă să găsească o cale de mijloc între critica relațiilor interne propusă de Bradley și acceptarea unui pluralism care presupune relații între entități. Ca neo-hegelian, Russell explorează problema cu ajutorul ideii de unitate în diversitate, dar ajunge la concluzia că aceste relații primare între entități, prin ele însele, nu sunt relații propriu-zise, ci „proto-relații”, fiind presupuse de toate relațiile conceptibile. Aceasta înseamnă că, deși lucrurile sunt puse în relație la nivel mintal, atunci când gândim despre ele pentru a sesiza diferențele, nu putem vorbi despre realitatea relațiilor, ci doar despre realitatea proprietăților lucrurilor. După Griffin²⁹, consecința este că Russell propune, în acest interval al *Programului Tiergarten*, o teorie de tip neo-hegelian reductivă cu privire la relații, adică mai degrabă un pluralism fără relații care admite că unitatea și diversitatea sunt protorelații, iar lucrurile pot fi caracterizate adjectival pentru că au proprietăți.

În acest sens, Russell nu merge la fel de departe ca McTaggart, așa cum acesta propune în *The Nature of Existence*³⁰, în direcția respingerii reducăționismului relațional și a adoptării pluralismului. Dimpotrivă, Russell se situează de partea monismului lui Bradley în diverse contexte, atât la începutul, cât și spre sfârșitul intervalului care delimitează *Programul Tiergarten*. Astfel, într-un studiu în care discută despre dificultatea fundamentală a eticii, aceea a armonizării dorințelor diferite și reciproc contradictorii ale persoanelor, Russell consideră că numai monismul poate oferi o soluție³¹. Ulterior, după ce se ocupă de cercetarea contribuțiilor științifice ale lui Maxwell, apreciază că monismul ar fi o consecință a acestora³².

Date fiind toate acestea, putem conchide că pe parcursul *Programului Tiergarten* Bertrand Russell pune la probă diversele ipoteze specifice unui proiect neo-hegelian, căutând să salveze presuposițiile fundamentale ale filosofiei hegeliene așa cum erau acestea întemeietoare pentru tradiția neo-hegeliană britanică. Avem de a face cu o gândire vie, exploratorie, cu schimbări și nuanțări în succesiune, uneori chiar într-o manieră eclectică, care îl duc pe Russell din ce în ce mai departe de angajamentele inițiale. Cu toate acestea, după revizuirii, reluări, retractări și reveniri repetate, hegelianismul se va manifesta în continuare în gândirea lui Russell într-un mod rezidual și retoric, aproape simptomatic, rămânând un ingredient al viziunii sale filosofice.

²⁹ *Ibidem*, p. 22.

³⁰ Vezi în special paragraful 83 din John M. E. Taggart, *The Nature of Existence*, Vol. I, Cambridge, Cambridge University Press, 1921.

³¹ Bertrand Russell, *The Collected Papers of Bertrand Russell*, vol. 1 *Cambridge Essays, 1888–1899*, ed. cit., pp. 97–98.

³² Bertrand Russell, *The Collected Papers of Bertrand Russell*, vol. 2 *Philosophical papers, 1896–1899*, ed. cit., pp. 21–22.

SINTEZA DIALECTICĂ A ȘTIINȚELOR

Cred că cea mai bună ilustrare a modului în care tânărul Russell face filosofie în cadrele conceptuale specifice neo-hegelianismului și respectă condițiile unei retorici specifice îl reprezintă modul în care își dezvoltă principalul său proiect asumat de la bun început prin așa-numitul *Program Tiergarten*, și anume realizarea unei sinteze dialectice unificate a științelor.

Ceea ce trebuie remarcat de la bun început este că în ciuda retoricii hegeliene, metoda dialectică a sintezei unificate este însoțită de un demers de tip kantian la care se recurge pentru a identifica elementele a priori ale diverselor științe particulare. Într-un text care a fost inclus apoi și în *An Essay on the Foundations of Geometry*, Russell identifică două căi de urmat, ambele preluate de la Kant³³. Prima este metoda „analitică” sau „regresivă”, pe care o regăsim în *Prolegomene*, a doua este metoda „sintetică” sau „progresivă”, pe care Kant o expune, după părerea lui Russell, în *Critica Rațiunii Pure*. Demersul analitic sau regresiv pornește de la existența științelor ca un fapt și trece la analiza rațiunilor care fac logic posibilă o știință, pentru a le declara concluziv drept postulate *a priori*. În al doilea caz, pornim de la circumscrierea unui anumit domeniu de cercetare și din natura acestuia deducem principiile sale constitutive.

Russell aplică cele două metode kantiene în cercetarea asupra fundamentelor geometriei, încercând deopotrivă să depășească dificultățile pe care apariția geometriilor neeuclidiene le-ar aduce tezei lui Kant cu privire la caracterul *a priori* al intuițiilor pure ale sensibilității. În locul intuiției spațiului, care ar fi solidară cu o geometrie euclidiană și o teorie newtoniană a mișcării, Russell propune ipoteza unei forme a exteriorității, tot de natură *a priori*, dar cu un caracter de generalitate care poate explica posibilitatea oricărei geometrii, nu doar a celei euclidiene. În cazul metodei analitice urmăm drumul de la teoriile geometriei la axiomele ei, pe când în cazul celei sintetice pornim de la forma exteriorității pentru a ajunge la postulatele care fac posibilă geometria. Totuși, cele două căi sunt convergente și duc la aceleași rezultate. Este evident că Russell preia de la Kant metoda deducției transcendente și încearcă să o reformuleze prin reconstrucția ei bidimensională pe baza distincției dintre cele două căi de urmat în identificarea fundamentelor unei științe.

Proiectul unei sinteze dialectice a științelor este unul pe care tânărul Russell și-l asumă sub influența teoriei lui Bradley despre adevăr și a tezei hegeliene potrivit căreia adevărul este sistemul ca întreg. În acest sens, Russell consideră că proiectul unui sistem al științelor este o sarcină a epistemologiei de vreme ce orice știință particulară este incompletă ca descriere a lumii în întregul ei, fiecare știință ocupându-se doar de anumite aspecte. Drept urmare, fiecare știință particulară abstractizează întrucât separă prin izolare, ceea ce o face să fie parțială și unilaterală

³³ Vezi Bertrand Russell, *The Collected Papers of Bertrand Russell*, vol. 1: *Cambridge Essays, 1888–1899*, ed. cit., pp. 291–292.

ca expresie a adevărului. De aceea, este necesară o sinteză dialectică prin care să ajungem la o viziune de ansamblu asupra lumii ori la o concepție integrală despre lume. Această idee va supraviețui și o vom regăsi atât rezidual, cât și retoric în întreaga operă a lui Russell.

Încă un aspect interesant care dovedește angajamentele neo-hegeliene puternice ale lui Russell, în special influența *Logicii* lui Bradley, este modul în care concepe relația dintre incompletitudine și contradicție. Astfel, Russell consideră că incompletitudinea unei științe duce la contradicție, repetând teza lui Bradley potrivit căruia orice altceva în afara unei descrieri cuprinzătoare a Absolutului duce la contradicție. Russell lucrează cu conceptele de incompletitudine și inconsistență dintr-o perspectivă hegeliană, crezând că dialectica este metoda care ne permite soluționarea oricăror probleme³⁴.

Russell descrie procesul sintezei dialectice a științelor drept o trecere de la o știință la alta, iar la final de la știință la metafizică înțeleasă ca o cunoaștere independentă și autosuficientă. Schema trecerii de la o știință la alta este cea hegeliană: fiecare știință conține contradicții inerente care duc la o altă știință, dar și aceasta, la rândul ei, se confruntă cu contradicții care sunt rezolvate prin trecerea la nivelul următor, și tot așa, până când se face saltul metafizic și procesul se încheie. O asemenea discuție cu privire la ierarhia științelor persista în epocă în formula hegeliană, dar se produsese și o actualizare bazată pe presupuzițiile proiectului pozitivist al lui Auguste Comte. Russell dezvoltă însă o cercetare exclusiv în cadrele speculative, deopotrivă constrângătoare, ale metafizicii hegeliene.

Să schițăm construcția propusă de Russell a acestei ierarhii a științelor în care trecerea de la o știință la alta presupune o sinteză dialectică. Prima știință în această ordine este geometria, bazată pe postulatul omogenității spațiului, ideea că orice parte a spațiului este intrinsec asemănătoare cu orice altă parte. De aici rezultă că poziția în spațiu nu este o caracteristică intrinsecă a unei figuri geometrice, ci depinde exclusiv de relațiile dintre ele. Mai mult decât atât, spațiul nu are prin el însuși niciun fel de efecte cauzale. Acest principiu al omogenității este o condiție necesară a oricărei forme a exteriorității. Alte două principii interne ale geometriei sunt cel al divizibilității infinite a spațiului și cel al numărului finit de dimensiuni. Russell propune o teorie reductivă a spațiului în sensul că doar Absolutul este subzistent prin el însuși și ireductibil, ceea ce îl duce la o încurcătură de vreme ce metafizica Absolutului este nerelațională, pe când geometria presupune o analiză de tip relațional. Oare trebuie să revizuiem metafizica Absolutului sau să regândim geometria? Rezolvarea vine de la o mișcare dialectică prin care depășim geometria ca teorie incompletă și trecem la un nivel sintetic superior, acela în care luăm în considerare mișcarea corpurilor: „Avem deja materie și mișcare în geometria metrică: singura diferență este că în Geometrie noi studiem numai stările inițială și

³⁴ Vezi Bertrand Russell, „Note on the Logic of the Sciences”, în *The Collected Papers of Bertrand Russell*, vol. 2 *Philosophical papers, 1896–1899*, ed. cit., p. 5.

finală ale materiei în mișcare, nu procesul real al mișcării, de care se ocupă Cinematica”³⁵.

Cinematica se ocupă, pe de o parte, de descrierea și măsurarea mișcării, iar pe de altă parte, de calitățile non-spațiale ale materiei, așa cum ar fi schimbarea stării de mișcare. Dar pentru o asemenea cercetare introducem conceptul de forță, specific Dinamicii. Drept urmare, în Dinamică luăm în considerare nu doar materia care este mișcată, ci și relațiile de cauzalitate dintre entitățile materiale, felul în care acestea se pot afecta una pe alta astfel încât să se schimbe relațiile spațiale dintre ele.

Ajuns aici, Russell identifică alte antinomii care îl duc la alte sinteze dialectice. Conceptul de forță al Dinamicii, definit drept relația cauzală reciprocă dintre două corpuri care tind să își schimbe relațiile lor spațiale, nu elimină problema circularității: definim materia în termenii întinderii, asemenea lui Descartes, sau în termenii forței, așa cum face Leibniz? Întrucât o definiție substanțială ne-ar duce înapoi la Geometrie, Russell preferă o abordare relațională bazată pe conceptul de forță. Dar acesta duce la antinomia mișcării absolute, analizată de Russell în „Four Notes on Dynamics”³⁶ pornind de la experimente precum rotația găleții lui Newton sau pendulul lui Foucault care ar arăta că spațiul este absolut, și nu relativ.

Drept urmare, mișcarea poate fi definită numai prin relație cu materia și prin raportare la un sistem referențial al axelor. De aici apare însă antinomia dinamicii, și anume, că este necesar din punct de vedere geometric ca axele să fie materiale, dar din punct de vedere dinamic, ele ar trebui să fie imateriale³⁷. Conceptul de gravitație, deși explicativ, nu rezolvă dificultatea pentru că prin universalitatea sa ne arată că nu există nicio materie fără o relație dinamică cu o materie dată.

Devine necesară o nouă tranziție dialectică, concepută de Russell după modelul teoriei monadelor a lui Leibniz. Monadele au o activitate de tip psihic care nu este explicată doar prin conceptele de spațiu și de forță, ci și prin intenție, ceea ce duce spre Psihologie. Dar Russell nu continuă în direcția Psihologiei, ci se întoarce la o evaluare a rezultatelor din știința contemporană discutate de John B. Whitehead în *Electricity and Magnetism*³⁸, apoi de Maxwell în articolul despre atomi din *Encyclopaedia*³⁹ și în cartea *Matter and Motion*⁴⁰.

Russell, așa cum își va reaminti ulterior, încearcă o interpretare neo-hegeliană a acestor noutăți teoretice și experimentale din fizică pornind de la preocuparea sa pentru a realiza o sinteză dialectică prin care să depășească antinomiile din teoriile

³⁵ *Ibidem*, p. 21.

³⁶ *Ibidem*, pp. 30–34.

³⁷ *Ibidem*, p. 16.

³⁸ Vezi John Boswell Whitehead, *Electricity and Magnetism: An Introduction to the Mathematical Theory*, McGraw-Hill Book Company, Incorporated, 1939.

³⁹ Vezi James Clerck Maxwell, „Atom”, *Encyclopædia Britannica*, ediția a IX-a, vol. al III-lea, 1878, p. 36.

⁴⁰ Vezi James Cleck Maxwell, *Matter and Motion*, New York, D. van Nosstrand Publisher, 1878.

explicative ale fizicii: „Când am adoptat viziunea mai modernă, i-am dat un veșmânt hegelian („hegelian dress”) și am reprezentat-o ca trecere dialectică de la Leibniz la Spinoza, permițându-mi astfel să accept că ceea ce am considerat ordinea logică prevalează asupra celei cronologice”⁴¹. Rezultatul, adoptarea unei teorii a materiei ca plenitudine, este expus de Russell în două note din seria „Various Notes on Mathematical Philosophy”⁴². El recunoaște dificultățile proiectului său: „Această concepție este dificilă și mă îndoiesc că va funcționa, dar este important să funcționeze dacă este posibil. Cred că ar implica aproape în mod necesar spinozismul în metafizică, adică o negare a diversității substanțiale a Absolutului.”⁴³ În afara acestei probleme cu privire la explicarea individuației într-o teorie a plenitudinii, Russell remarcă și dificultăți legate de conceperea mișcării materiei într-o altă notă, „Motion in a Plenum”, în care introduce un adjectiv (proprietate) a eterogenității, fără a-i determina natura, dar care îi permite să caracterizeze mișcarea ca schimbare a relațiilor acestui adjectiv cu alte adjective spațiale⁴⁴. Atomii nu ar mai fi nimic altceva decât simple adjective ale substanței unice, ceea ce ar însemna că din punct de vedere metafizic ipoteza plenitudinii materiei va fi înțeleasă drept existență a materiei eterne ca întreg, fără a fi sub vreo forță, ori, altfel spus, externă oricărei forțe. Această problemă a relației dintre întreg și părți este încă un caz de hegelianism rezidual, iar Russell o va discuta ulterior în continuarea *Proiectului Tiergarten*.

CONCLUZIE. UN EXERCITIU FILOSOFIC RADICAL

Dacă nu am fi avertizați asupra specificului sintezei dialectice propusă de Russell, prima impresie filosofică ar fi una de perplexitate. Gândirea sa din acest interval al *Programului Tiergarten* este structurată și ghidată de presupuziții metafizice neo-hegeliene pe care, ulterior, le va abandona. Dar în această etapă a începuturilor sale filosofice demersul său este unul tipic dialectic și trebuie analizat în raport cu acele constrângeri specifice dialecticii speculative hegeliene. Drept urmare, Russell deduce antinomii din principiile pe care le enunță și, urmând spirala teză-antiteză-sinteză, caută de fiecare dată nivelul următor. Dar tocmai prin urmarea cu rigurozitate a acestei scheme constructive de tip dialectic Russell conștientizează faptul că presupuzițiile metafizice pe care și le-a asumat sunt cele care îl ghidează constrângător și îl duc într-o direcție prestabilită, iar dificultățile se perpetuează dialectic, de la un nivel la altul al sintezei. În consecință, va conchide

⁴¹ Bertrand Russell, *My Philosophical Development*, ed. cit., p. 43.

⁴² Bertrand Russell, „Various Notes on Mathematical Philosophy”, în *The Collected Papers of Bertrand Russell*, vol. 2 *Philosophical papers, 1896–1899*, ed. cit., pp. 21–23.

⁴³ *Ibidem*, p. 22.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 89.

Russell în cele din urmă, aceste presupoziii trebuie abandonate tocmai pentru că duc la consecințe care sunt inacceptabile. Pe măsură ce conștientizează aceste consecințe, Russell se distanțează de neo-hegelianism și, după ce adună argumente filosofice puternice, îl respinge radical. În acest sens, *Programul Tiergraten* poate fi considerat un exercițiu filosofic desăvârșit: în sensul că o teorie este dusă până la ultimele consecințe și este respinsă.